

Фразеологизмдердегі түс символдары

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
түркітану және тіл теориясы
кафедрасы профессоры
ф.ғ.д.Авакова Раушангул Амирдинқызы

МАҚСАТ ЖӘНЕ НӘТИЖЕЛЕР

Дәрістің мақсаты мен оқу нәтижелері

Дәрістің мақсаты

Фразеологизмдердегі түс атауларының символдық мағыналарын, олардың номинативтік мағынадан алшақтау жолдарын және ұлттық-мәдени мәнін ашу.

Оқу нәтижелері

- Түс атауының номинативтік және коннотативтік мағынасын ажыратады
- Қара, ақ, сары, қызыл, көк, боз, қоңыр, ала символдарын талдайды
- Түс фраземаларын семантикалық топтарға жіктейді
- Символдардың уәжін этнографиямен байланыстырып түсіндіреді

НЕГІЗГІ МАЗМҰН · 1

Түс атаулары мен символдық мағына

Түсті тану жолдары

- Ғылыми: колориметрия, физика, физиология, психология
- Дәстүрлік: ғасырлар бойғы өмір тәжірибесі, тілмен бірге дамиды
- Түс атаулары заттың белгісін анықтайтын негізгі сөз табының бірі

Символдық мағына

- Түс көбіне түске қатысы жоқ ұғымды білдіреді
- Халық рәміздері, ту, таңба, ен түстер арқылы бейнеленген
- Қазақ тілінде ауыспалы мағына тура мағынадан басым
- Мәтел: *әр елдің заңы басқа, иттер – қара қасқа*

НЕГІЗГІ МАЗМҰН · 2

Қара түсінің символикасы

Мағыналары

Түсіндірме сөздікте 9 негізгі мағына; деректер бойынша 31 мағына анықталды (А.Н. Кононов 18 мағына көрсеткен).

Негізгі мағына – «ақтың қарама-қарсы түсі».

Жағымсыз және қайғы мәні

- *қара бет, қара жүрек, қара ниет*
- *қара жала, қара таңба*
- *қара қағаз, қара жамылу*
- *қара сирақ, қара кедей*

Басқа мәндер

- Мал: *қара мал*
- Халық: *қара бұқара*
- Көптік: *қара орман, qara qum*
- Күш: *қара күш, қара дауыл*
- Қасиетті: *қара шаңырақ*

Көп мағынаның түске қатысы жоқ: негізгі сема – «сансыз көп, үлкен, қалың».

Ақ түсінің символикасы

Мағыналық өрісі

- 12 мағына анықталды; сөздікте 7
- Пәктік, адалдық, ізгілік, бақыт; сүт тағамдарымен байланысты
- Байырғы түркілік сөз (Орхон-Енисей ескерткіштерінен бері бар)
- Кальканың әсері: *ақ билет, ақ қарға, ақ таңдақтар*

Этнофразеологизмдер

- *ақ бата* – ізгі тілек
- *ақ жуып, арулап көму* – тазалау
- *ақ дастархан* – адал көңілмен жайылған
- *ақ сүйек* – хан, бек, төре тұқымы
- *ақ түйенің қарны жарылды* – аса молшылық

Сары және қызыл түстері

Сары

- 11 мағына анықталды; сөздікте 2
- Күн, от, алтын, жез түсінен өрбіген
- Негізгі сындық мәні – ұзаққа созылу: *сары күз, сары аяз, сары уайым*
- Кеңдік: *сары дала, сары бел*
- Жас, әккі: *сары ауыз балапан, сары тоқым ұры*

Қызыл

- 12 мағына анықталды; сөздікте 7
- Күн, от түсі: *қызыл іңір, қызыл арай, қызыл аяз*
- Мал еті, астық: *қызыл көрген қыран, қызыл қырман*
- Нәресте: *қызыл шақа*
- Кеңестік дәуір: *қызыл әскер, қызыл отау*
- Шебер сөз: *қызыл тіл*

Көк түсінің символикасы

Мағыналары

11 мағына анықталды; сөздікте 3. Ата түркі тілінде көк пен жасыл ажыратылмаған.

Аспан, жасыл өсімдік, жас, піспеген.

Фраземалар

- Аспан: *төбесі көкке жету, көкке көтерді*
- Жас: *көк өрім, көк түйнек*
- Қahар: *көк долы, көк бет, көк қасқыр*
- Арық, жалқау: *көк бақа, көк ми*

Наным мен тілек

- *көк тәңірі*
- *көсегең көгерсін!*
- *көк тас* – құлыптас
- *көк найза, көк сауыт* – мықты, асыл

Боз, қоңыр, ала және мал түсі

Түс символдары

- **Боз:** 10 мағына; киелі түс – боз ат бауыздау, боз қасқа қой сою
- **Қоңыр:** жайбарақат – *қоңыр дауыс, қойдай қоңыр*; Қашқари заманында «бұлыққан, қарлыққан» мәнінде
- **Ала:** келіспеушілік – *ала көз, ала ауыз*; түске қатысы жоқ

Мал түсі

- Жылқы түсінің жалаң атаулары жиырмадан астам
- Түйе, қой, ешкі, сиырдың да өз атаулары бар
- *ақтылы қой, алалы жылқы*
- *қойдан қоңыр, жылқыдан торы* – жуастық белгісі

ҚОРЫТЫНДЫ

Дәрістің негізгі тұжырымдары

Қорытынды

- Түс атауларының ауыспалы, символдық мағыналары тура мағынадан басым
- Номинативтік және коннотативтік мағына арасында байланыс кейде үзіледі
- Символдар метафора, метонимия, синекдоха, полисемия арқылы дамиды

Негізгі ой

- Түс символының уәжін этнос психологиясы мен эстетикалық танымменбайланыстыру қажет
- Мал шаруашылығы, наным-сенім, этнография фраземалардан көрінеді

ӨЗІН-ӨЗІ ТЕКСЕРУ

Өзін-өзі тексеру сұрақтары

1. Түсті тануда ғылыми және дәстүрлік жолдың айырмасы қандай?
2. Түс атауының номинативтік және коннотативтік мағынасы деген не?
3. *Қара* түсінің фраземалардағы негізгі мағыналық топтарын атаңыз.
4. Ақ түстің этнофразеологизмдерін мысалмен түсіндіріңіз.
5. Сары түстің сындық мағынасы қандай?
6. Қызыл түсінің символдық мәні қалай қалыптасты?
7. Көк түсі неліктен көп мағыналы?
8. Ала және қоңыр түстері қандай мәнде қолданылады?

ДЕРЕККӨЗДЕР

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвферизмдер. – Алматы: Ғылым, 1995. – 175 б.
2. Авакова Р.А. Фразеосемантика. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2013.
3. Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 1997. – 256 с.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977. – 711 б.
5. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 191 б.
6. Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 220 б.
7. Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы, 1994. – 304 б.
8. Сатенова С.К. Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты. – Алматы, 1997.
9. Сағидолла Г.С. «Түркі – моңғол тілдік байланысы: топонимия және фразеология». – Астана, 2011.
10. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы, 1994. – 190 б.